

Gróf Esterházy Kálmán életéből.

A múlt év őszén — 1915 október 1-jén — Esterházy Kálmán gróftól névjegyet kaptam, melyen felhívott, hogy látogassam meg, mert emlékeiről van közlendője.

Ez a gróf halála előtt négy hónappal történt. Lassú, de feltartózkodhatatlan hanyatlással járó betegeskedése miatt, akkor már közel félesztendő óta nem hagyta el Karolina-téri lakását.

Bár észrevehetően lesóványodottan, de azért elég jó színben és régi derűs hangulatában találtam a kegyelmes urat. Elmondotta, hogy emlékei összeállítása gondolatával foglalkozik. Hosszú élete folyamán sok mindent látott és tapasztalt, sok minden történt vele és körülötte, a minek följegyzése talán nem érdektelen. Maga régóta ismer engem, tud is egyetmást pályafutásomról, — szólt hozzám — tehát, ha nincs ellenére magára bíznam, hogy tollba mondandó emlékeimet leírja.

Természetesen, a legnagyobb örömmel vállalkoztam a megtisztelő feladatra. Mikor látta, hogy szeretnék akár mindjárt hozzáfogni, megjegyezte, hogy nem is volna jó késni a dologgal, mert hiszen úgy sem bizonyos, hogy azt valaha befejezhetjük-e? Fogyni érzi erejét és teljesen tisztában van azzal, hogy most már minden órában végsőt lobbanhat életének „pislákoló mécse.”

Először is megállapította az emlékirat címét, mely ez lett volna: *Gróf Esterházy Kálmán életéből. Elbeszélt élményei, esetek és epizódok.* Jelige: *Fides penes auctorem* (amennyire a szerző hitelt érdemel.)

Mosolyogva mondotta, hogy e jeligének okvetlenül ott kell lennie. Hasonló emlékiratokban annyi valótlan-ságot talált már, hogy lehetetlenség föltennie, hogy azt a szerzők mind rosszhiszeműen komponálták. Úgy kell lenni, hogy az ember néha öntudatlanul — tehát ártatlanul — is mondhat valótlan, a mikor saját magáról beszél vagy ír. Így —

daczára óvatosságának — vele is megtörténhetik, hogy belecúszik emlékiratába egy-egy túlzás vagy tévedés. Minélfogva ő azzal a jeligével kívánja fedezni magát s jóhiszeműségét.

Előbb naponta, aztán minden másod- vagy harmadnapon, délután 3—4 óra között diktált. Élete fogytáig megőrzött pontosság szeretetét bizonyítja, hogy egyetlenegyszer sem történt meg, hogy váratottat volna; mindig ő várt reám, karosszékében ülve, szemben a számomra odahelyezett másik székekkel. Abban is csak egyszer-kétszer sikerült őt, a halálához közeledő nyolczvanhat éves öreg urat, megelőzöm, hogy ne ő csavarja föl az ülőhelyem fölött levő villanylámpát. És ha megelőztem, nem maradt el a szemrehányás: ez nem a vendég, hanem a házigazda dolga.

Minden napra kiszabta magának a *penzumot*. Elbeszélését hibátlan folyamatossággal, a legparányibb javítás nélkül mondotta tollba. Sohasem kellett emlékeztetnem, hogy tegnap, vagy több nappal azelőtt, hol hagytuk el a muukát. Anélkül, hogy neki magának jegyzetei lettek volna, emlékezett a mondatra, sőt a szóra is, melynél elbeszélése megszakadt. Az is előfordult néha, hogy napok multán hozzádiktált valamit egy előbb elmondott esethez. Ezek a pótlások szintén hibátlanul illeszkednek a maguk helyén a szövegbe, annak bizonyosságául, hogy bámulatos emlékező tehetsége segítségével gondolatban nemcsak megírta, hanem meg is rögzítette mondani valóit.

Pedig valójában már lassú haldoklás közben mondotta tollba emlékiratát. Kezdetben elég jól érezte magát, de aztán betegsége mind inkább elhaltalmasodott és különösen neuralgikus fájdalmak kínozták. Hanem azért egyetlen panaszos szó sem hangzott el ajkáról és fizikai szenvedése egy pillanatra sem zavarta meg lelkének változatlan derűjét. Olykor arcza pár másodperczre el-eltorzult a titkolt kintől, a mit azonban nem volt szabad észre se venni és ő fennakadás nélkül, friss, eleven stílusban diktálta tovább életének valamely — esetleg éppen vidám epizódját. A másoló kedélye gyakran elborult és alig rejthető szorongással nézte az aggastyán súlyos gyötrődését; de a nagybeteg kegyelmes úr lelki nyugalmát, jókedvét a testi fájdalom futólag sem tudta meg se érinteni.

Közben szüneteket is tartottunk és ezek alatt többnyire a háború eseményeiről beszélt, melyeket

a legnagyobb figyelemmel kísért s csodálatosan alapos tájékozottsága volt mindenről, a mi a harcztéren s a diplomácia körében történt. Rendületlenül bízott győzelmünkben és a magyar katonában méltó utódát látta az 1848-diki honvédnek. „Némelykor — ugymond — szinte az a benyomásom, hogy a maiak talán különbek is nálunknál. Mert hiszen minket, az önkényt fegyvert fogott egykori honvédeket, mégis csak jobban s közvetlenebbül hevíthetett önfeláldozásra a haza védelmének kötelessége, mint a parancsszóra harczba menő mai katonát. És mégis éppen olyan vitézek, önfeláldozók, mint a régiek voltak.“

Szünetek alatt egyebekről is beszélt. Elmondott egyes epizódokat életéből, de nem engedte meg, hogy ezeket tüstént följegyezzem. „Hagyja csak, ne jegyezzen, — mondotta — majd a maga helyén ezt úgy is be fogom diktálni.“

Nemcsak régi dolgokra emlékezett világosan, amit — ha nem is mindennapi dolog — más öreg embernél is tapasztalhatunk; de közelmúlt eseményekről, dátumokról vagy egyes olvasmányairól is pontosan számot tudott adni. Emlékiratának tollbamondása idején¹ arra is volt gondja, hogy neke néha vezércikk-témákat adjon. Halála előtt alig több, mint két hónappal, mikor testileg már el volt erőtlenedve és a másoknál lelket is ölő neuralgia majdnem állandóan kínozta: részletesen s a milliók számokkal együtt el tudta mondani egy angol lordnak az összes hadakozó felek erőviszonyairól szóló fejtegetését, a melyet azelőtt négy-öt nappal olvasott egy berlini lapban. Ugyanebben az időben, más alkalommal, szintén jegyzet vagy utánnézés nélkül diktált nekem részleteket a „Köztelek“-nek egy számkótlól, sőt törtszámoktól hemzsegő cikkéből, mely Németország és Magyarország sertéstenyésztésére s tejtermelésére vonatkozott, tanúságosan kimutatva, hogy a mi gazdasági produktívitásunk aránylag milyen kevéshasználú a németekéhez képest.

A mit ez a mindenképp kivételes egyéniségű férfiú valaha — akár távoli, akár közeli időben — átélt vagy elolvasott, egyáltalán tudomásul vett: az mind épen, frissen maradt meg csodás befogadó-képességű agyában.

¹ 1915 október 3-dikán fogtunk munkához; de a tollbamondás már november közepe táján félbeszakadt.

Élményeinek elbeszélését Esterházy Kálmán gróf az 1848. márcziusi eseményeknél kezdte,² bevezetésül rendelve idetartozó részletét annak az ünnepi beszédnek, melyet 1909 márczius 15-dikén a kolozsvári Vigadó termében lefolyt nemzeti ünnepélyen tartott.

A gróf rendelkezése értelmében tehát az említett beszéd első részével kezdem meg a visszaemlékezések közlését.

Az emlékirat-töredék itt következik.

Gróf Esterházy Kálmán életéből.

Elbeszélte élményei, esetek és epizódok.

Fides penes Auctorem.

(A mennyire a szerző hitelt érdemel.)

Márczius 15-dike, márczius Idusa: a tavasz előhírnöke, 1848-ban a magyar nemzet szabadságának pirkadó hajnala, az új és nagy időknek virradata és Erdélyre nézve ragyogóan fölkelő napja a két magyar hon egyesülésének, a hõn óhajtott Uniónak; hazafias ünneplésre érdemes dicsõ keletkezése a magyarvilágnak, az 1848-diki aranyzabadságnak, mely elnevezésekben eszmék nyertek kifejezést, tartalmat, hódító erõt.

Az ébredõ szabadság márcziusának Idusa visszhangra Kolozsvárt — a közlekedés idõt rabló lassú voltáért — csakis márczius 20-dikán talált.

A Bécsben, Pozsonyban, Pesten történtek híradása futó tüzként járta be városunkat; a váratlan, megdöbbentõ benyomásra forrongás támadt; hazafias elszántság és tettekre buzdulásnak szelleme lengte át a várost. Felhangzott, hogy: „Itt az idõ, most vagy soha“ véget vetni a húsz éves elkeseredett, áldatlan küzdelemnek, melyet az erdélyi liberális párt az Unióért vívott.

Az erdélyi liberális pártnak itt idõzõ vezérférfiai tanácskozásra gyültek össze; azon kifejezték, hogy Erdély papiros-alkotmánya alatt tovább élni nem lehet, nem akarnak. Az Uniót, az egyesülést Magyarországgal törvényes úton ki kell vívni. „Most vagy soha“, hangzott mikor a nemzet öntudatra ébredvén, a maga eleven erejével föltámad, hogy a reform-korszak által elõkészített megújhódását az ország alkotmányának békés küzdelemmel vigye keresztül. Az Unióhoz fûzött remények most teljesülhetnek. Politikai lelkiismeretünk felszabadulása, közgazdasági viszonyaink javulása, alkotmányos õsi szabadságunk, önállásunk és önkormányza-

² A gyermekkorára, szüleine, általában családjára vonatkozó adatok tollbamondását késõbbre tartotta fenn.

tunk visszaszerzése mellett az Uniótól várjuk fennmaradásunk biztosítékát, régi dicsőségünk feltámasztását, a magyarvilágot, az egyseges nemzetet.

Az összegyűltek tanácskozását forradalmi eszmék nem vezérelték, mivel Erdélyben nem volt hagyományos a romboló politika, tehát a törvényes útról való letérés ki volt zárva. Ézért elhatározták, hogy Kolozsvár város tegye meg a kezdeményezést, hívja össze a komunitást, a városi közgyűlést; azon tétessék indítvány, a főkormányshékhöz folyamodni az országgyűlés összehívására, hogy azon az Unió törvénye megalkottassék.

Mi jogászok a hazafias mozgalmat vezetőktől megkaptuk a felhívást, a tanuló ifjúsággal tüntetőleg megjelenni a városháza előtt. Habár akkor szervezve nem voltunk, mégis az első nagy hazafias tüntetésre az Unió mellett egy szívvel-lélekkel készen álltunk. Lázás sietséggel tákoltattuk össze a nemzetiszínű lobogókat; ilyet még a fiatalság nálunk nem látott, csak Erdély és a városok színeit, meg a fekete-sárgát ismerték; még a Biasinivendéglő előtti térnek karfái is fekete-sárgára voltak festve.

A lobogókat, a magyarvilág színeit, mint a megváltás szimbólumát, leirhatalan érzéssel ragadtuk kezünkbe: „Magyarvilág! Nekünk, tanuló ifjaknak, legelőbb is azt jelentette, hogy magyarul fognak tanítani. Hiszen 1847-ben, mint liceumi jogászok, bátrak voltunk a főkormányshéki catholica comissióhoz, fenhatóságunkhoz folyamodni, hogy a tantárgyakat, mert deák-nyelvűek voltak, ne csak deákul, hanem magyarul is magyarázzák; hogy ne csak tudjuk, de magyaroknak érezhessük is magunkat. Nemcsak elutasítottak kérelmünkkel, de megfeddésre ítélték és azért nem csaptak ki az iskolából, mert igen fiatalok voltunk megítélhetni törvény- és szabályellenes kérvényezésünk horderejét. Bezzeg, a márcziusi napok után a tanárok már magyarul adtak elé, másképp meg se hallgattuk volna.

Nagy várakozással ébredtünk márczius 21-dikére. Tíz óra, az idő tavaszi, ragyogó, napfényes; a városház előtti teren sűrű néptömeg hullámozott, lázas izgatottság vonúlt végig a nyüzsgő közönségen; vihar előtti várakozó csöndesség; valami tiszteletet idéző áhítat honolt minden arcon, tükre a kétes jövő iránti aggodalmak és egy dicső múltú nemzet erélyébe vetett reményérzelem vegyületének.

S ekkor háromfelől vonúlt fel az ifjúság, a haza reménye, nemzetiszínű lobogók alatt; egekig érő, léget reszkettető, harsány éljenriadallal, lelkes Unió-éltetéssel. A milyen volt a fogadj' Isten az ifjúság részéről, olyan volt a hozott Isten a közönség részéről.

A város atyái a teremben már összegyűlve. És mielőtt az Unió ügyében a határozat kimondatott volna, fiatalságunk egy része a terembe tolult hallgatóságnak és éljenzőnek.

Egynehány társammal, a nemzeti lobogó a vállamon, felrohantunk a városháza ormára és czimere mellé tűztük az Uniózászlót. Ekkor az erkélyről is kihirdették a tanácskozás eredményét,

az Unió kimondását. Mindkettőt kitörő lelkesedéssel üdvözölték, A hazafias készség túlaradó lelkes, viharos kitörése tette ünneppé a napot, az órát, az avatta dicső emlékké, mint első lépést az Unió valósulására,

Mindig izgatottság fogja el bensőmet, ha emlékembe ötlük a lelkesedés hangulata, mely akkor és később is varázsígézete alatt tartotta a hazafias lelkeket. Az ifjúságnak ki volt adva a jelszó: este kivilágítás, fáklyásmenet, üdvözlése a dicső nap szónokainak. Délután a főbb utcák házait végigjártuk, kérve az ablakok kivilágítását és gyűjtve a fáklyásmenet költségeire. Ez volt az első nyilvános gyűjtés hazafias célra.

Harsogó zene mellett indult meg a fáklyásmenet a református kollégiumtól. Harsogó volt, mert akkori időben a cigánybandák rézhangszerekkel is zenéltek. A menet alatt felhangzott az Unió-dal:

Nyugat felől testvérünk ajkiról
A szent szabadság menydörgése szól,
Ébredjünk és fogjunk kezét,
S dörögjön fel hazánk felett
E szó:
Legyen szívben, hazában
Az ébredő magyar közt Unió!

Nyugat felől testvérünk ajkiról
A nemzet-egység szent igéje szól:
Ki nyugszik meg?! Ki vesztegel?
Most vagy soha! Dörögjön fel
E szó:
A két magyar hazában
Legyen szabadság, legyen Unió!³

A menet az üdvözetek megtétele után kiindulási helyére vonult. A fiatalság részéről az egyik üdvözlő szónok Gyulai Pál volt. Ott a nagy nap tiszteletére a „Talpra magyar“ elszavalása és a fáklyák lángjának utolsó lobbanása mellett elégettük a konzervatív lapot, a *Múlt és Jelen*.

Igy végződött teljes hazafias összhangban Kolozsvárt márczius 21-dike 1848-ban.

Hogy e nap mily nagyjelentőségű volt és mely érzelmeket váltott ki, mily benyomást hagyott maga után, azt az „Erdélyi Híradó“ másnap megjelent számában zengi el; látnoki íhlettel fejezvéni ki óhajtását, emígy fohászkozik:

„Nemzetek Istene, add, hogy e napot évfordulati ünnep gyanánt ülhessük meg és ülhessék meg unokáinknak is unokái, az idők végtelenségeig, amaz üdvhozó igék megtestesülésének emlékére, melyekkel e napon Kolozsvár város lelkes polgársága s vele összhangzólag Erdély értelmesb s vagyonosb osztályának nagy-része, feledve pártszínezetet, feledve a vélemény-tusák keserű em-

³ Ezt az Unió-dalt Gyulai Pál írta.

lékeit, egy szívvel-lélekkel kimondotta ez ígét: A két magyar hon egyesülése,⁴

A látnoki íhlettel kifejezett óhaj a gyászos korszakban honfiúi hagyományként bújdosva lappangott, míglen jobb idők virradatával a fenkölt hazafias törekvés országos emlékünneppé avatta márczius 15-dikét . . .

. . . . A márcziusi magyar ifjúságnak megszólalt a hazaszeretet fenséges költészete. A hazafiság kultuszát ideálissá, a magasabb eszmékért való lelkesedéssé fejlesztette. Hitte, hogy a lelkiület mélyéből fakadt idealizmus elvesztése: megszűnése minden neme-sebb törekvésnek. És hogy erre képesebbek legyenek, testi erejüket vívással, lelki erejüket, az akaraterőt, önfegyelmézzel szilárdíták.

Az új szellem látókörét kiterjeszté. Lelki benyomásai új vágyakat váltottak ki: érzésben művelődni, tudásban gyarapodni, tenni, munkálni minden téren a haza érdekében, hogy a nemzet tespedő elmaradottságából kiemelkedve, az európai művelt nemzetek sorában helyet foglalhasson. A korrall éltek, a korrall fejlődtek, belátva, hogy mi egyéb az élet, mint: érzés, képzelet és küzdelem.

És mikor látták, hogy a reakció által galádúl megtámadott hazánk alkotmánya, a nemzetnek szabadsága veszélyben van, akkor a nemzet Géniusza által vezéreltetve, törhetetlen hittel, bizalommal és lelkesedéssel a haza védelmére keltek. Abból az idealizmusból merítették a mérhetetlen hazafias köteletségérzetet, mely készítette az áldozatkészségre, a kitartó küzdelemre; az tette bátorrrá és ha kellett: merészsé a harci vészben megállani, halállal szembenézni; testi, lelki szenvedéseket önmegadással elviselni.

Ez és ilyen volt 1848-ban a márcziusi magyar ifjúság . . .⁴

*

Az 1848 márcziusi ifjúsági *demonstrációk* (akkor még nem használták a „tüntetés“ szót) nagy benyomást tettek a kolozsvári polgárságra. Kivált az Unió követelése keltett igen lelkes visszhangot. Tudta mindenki, hogy ez életkérdés és hogy Erdély elmaradottságán csak az Unió által lehet segíteni, az erdélyi magyarság fenmaradását csak így lehet biztosítani.

A demonstrációkon tömegesen vett részt a ifjúság, melynek — mint jogász — egyik vezére voltam. Ezekben a mozgalmas napokban meglehetősen szabadjára volt eresztve a tanulók serege és benne is meg volt bizonyos terrorisztikus hajlam, mint minden forradalmi mozgalom részeseiben; de a vezetők nem túrták a rakoncziatlankodást. Egyébiránt az ifjúsági demonstrációk láthatatlan irányítója id. Bethlén János gróf, Erdély akkori kiváló vezérpolitikususa volt.

A márcziusi napok vívmányaiból az is következett, hogy a mit kivívtak, a szabadságot, annak a megvédéséről is gondos-

⁴ Itt következnek azok a visszaemlékezések, melyeket tollbamondott Esterházy Kálmán gróf.

kodjanak. Felállított tehát a polgári nemzetőrség, melybe mint lovas nemzetőr léptem be.

A hadi szellem egyre tovább terjedt. A különböző felsőbb iskolák tanuló ifjúsága csapatokba verődött és a leckeórák alatt is inkább exercirozott (főleg a Liceum előtt) mintsem a tanárokat hallgatta volna. A mely sűrű exercirozásnak az lett a vége, hogy a felsőbb iskolákat idő előtt bezárták.

Az erdélyi megyék is megmozdultak, különösen az Unió ügyében és sürgették a markálisok összehívását.

A megyék közt előljárt Udvarhelyszék, mely rövidesen megtartván székülését, elhatározta, hogy deputációt küld Kolozsvárra a kormányzóhoz, kérni az erdélyi országgyűlés összehívását.

Mint egyik vezetője az ifjúságnak, a Liceumban óra alatt kaptam az értesítést, hogy a deputáció Torda felől a Biasini-gyorskocsival délben megérkezik és jó lenne, ha ünnepélyes, demonstratív fogadtatásról gondoskodnánk. Én rögtön izentem a református és az unitárius kollégiumba, hogy az ifjúság gyűljön össze a Liceum elé, a honnan kivonulunk a feleki útra és ott várjuk a gyorskocsit.

Ezt meg is tettük.

Az érkező gyorskocsit megállítottuk. A zászlós menet láttára kiszállt Pálffy János, egyik vezére a liberális pártnak, a ki később politikailag tevékenyen működött.

Én, mint ifjúsági vezető, a czilinder-kalapba rejttem a szónoklat szövegét; még akkor nyilvános beszéd tartásába nem lévén eléggé begyakorolva, onnan puskáztam ki üdvözlő szónoklatomat, melyre Pálffy János gyűjtő hévvel felelt.

A deputáció nem is ült vissza a kocsiba, hanem muzikaszó, Rákóczi-induló mellett gyalog indultunk be a városba, ahol a tömeg kíséretében a belsőközép-utcán vonultunk a piacon keresztül a Biasini-szállóhoz, melybe elkvártélyozandók voltak a deputátusok.

Felhíva lévén, hogy jó lesz este fáklyásmenetet rendezni a deputáció tiszteletére, én annak rendezésében járván, felkértem Gyulai Pált, a ki akkor a református kollégiumban lakott, hogy tartsa ő az üdvözlő szónoklatot.

Vállalta s eljött hozzám, hogy hevenyészve megírja szónoklatát. Eljövén az ideje a fáklyásmenetnek, kiindultunk a Biasini-vendéglőhöz. Ott Gyulai Pált — nem lévén éppen magas termetű — hogy a tömeg jól hallja beszédét, egy asztalra állítottam.

A milyen érdemes volt meghallgatni az ő üdvözlését, olyan érdemes volt Pálffy János válasza, mely egészen felvillanyozta az ifjúságot.

A tanév bezárásával kikaptam a liceumi jogi abszolutoriumot. Pályaválasztás előtt állván, követtem az akkori szokást, hogy erdélyi ifjak vagy a guberniumhoz, vagy a királyi táblához esküdtek föl. Én az utóbbi módozatot választottam.

Megvártam az Unió-országgyűlés megnyitását, hogy Kolozsvárt esküdjek föl a királyi táblához, mely — mint az országgyűlés kiegészítő része és közege — Marosvásárhelyről úgyis ide volt eljövendő.

A Vigadó-épület középső részén volt elhelyezve a tábla, melynél aztán — Henter ítélőmester előtt — fölesküdtem irnoknak (kancellistának) és a táblára tartozó országgyűlési munkában mindjárt részt is vettem.

Ekkor nyílt meg az utolsó — illetőleg utolsónak vélt — erdélyi országgyűlés. A megnyitási ünnepélyről egy festményt rendeltek meg, de engem, mint utolsó élő tanut, meg sem kérdeztek és nem is szerepelek a képen; mint nem szerepelek a királyi pár által történt fogadtatást ábrázoló millennáris képen, holott mint jegyző, közel állottam a szónoklatot tartó Szilágyi Dezső házelnökhöz.

Az országgyűlés megnyitásakor nekünk, kancellistáknak, az volt feladatunk, hogy óvjuk meg esetleges inzultusoktól az Uniót ellenző szász követeket, a kik felé a közönség fenyegetően kiáltotta: Unió vagy halál! Nem történt azonban semmi bajuk.

Az országgyűlés berekesztése után — az Unió-törvény szentesítve lévén — megkezdődött a képviselő-választás a pesti országgyűlésre. A gyalui kerület képviselővé Mikes János grófot, Erdély egyik vezérpolitikusát választván meg, a gróf felhívott, hogy mint képviselői irnok kísérem őt el az országgyűlésre. Nagy örömmel fogadtam az ajánlatot és megtettem az előkészületeket, hogy a Biasini gyorskocsin a most már közös magyar fővárosba utazzam.

Ezt a nevezetes intézményt — a gyorskocsit — Biasini Gaetano (népies nevén *Béházi*) létesítette úgy Erdélyben, mint innen Pestig. Biasini olasz ember volt, a francia hadseregben szolgált, a Napoleoni harczok idején mint hadifogoly került Erdélybe és Kolozsvárt véglegesen le is telepedett. Öletes és agilis vállalkozó s igen tisztességes ember volt. A gyorskocsi-vállalaton kívül ő állította Kolozsvárt az első vívó-iskolát, az első bérkocsit és a ma is fennálló Biasini-szállóban az első tisztességes vendégfogadót. (Érdekes megjegyezni, hogy Biasini Gaetano az akkori viszonyok között is olcsó áron egy hordó szilágysági (hadadi) bort szerzett volt Wesselényi Farkas bárótól és ezzel kezdte meg fogadói pályáját.) Az öreg Biasini közgazdasági érdemes tevékenységének elismeréseül gyermekei megkapták a magyar nemességet, *kibédi* előnévvel. Üzleteit és kiváló vállalkozói szellemét fia Domokos, örökölte.

Szülőimmel gyorskocsin elindultam Pestre. Az utazás — éjjelnappal — jó időben három napig, de rossz időben nyolcz napig is tartott. Nagyváradig megvolt a jó országút, hanem ezentúl már nehezebb volt a közlekedés. Nagyváradtól az út három irányba ágazott: Szolnok, Tiszafüred, Tokaj felé, mert csak ezen a három helyen vezetett hid a Tiszán át. A legrövidebb útírány a mai vasútvonal iránya volt: Püspökladány, Karczag, Törökszentmiklós, Szol-

nok; Czegléd, Üllő, — ahonnan az üllői-úton döcögött be a gyorskocsi Pestre.

Vizáradás idején előfordult, hogy a tiszai hidak tájékán fölszedték a könnyen mobilizálható kisebb töltési hidakat, a mikor aztán bizonyos időre — az áradat lefolyásáig — lehetetlenné vált azon az úton a közlekedés. Velem, a ki többször jártam meg gyorskocsival Pestet, egyszer megtörtént, hogy a kocsi a tiszai hidhoz közeledvén — a magas bakon ülő kocsis rémülten bekiált a bennülő útasokhoz:

— Végünk van . . . szedik a töltési hidakat!

Kiugráltunk a kocsiból, gyorsan a töltés felé szaladtunk és jó borraivalót ígértünk a munkásoknak, ha várnak, míg átmegy a kocsi.

Szerencsére, éppen ennél a töltési hidnál kezdtek volt a fölszedést; a borraivaló megtette hatását és tíz percz alatt a kocsi túl volt azon a veszedelmen, hogy több napi késedelemmel másfelé kelljen kanyarodnia.

Pestre megérkezvén, a „Fehér hajó“ vendéglőbe hajtattunk, mely a mai bécsi-utczában állott. Itt vett ki lakást Mikes János gróf. De a fogadói szállások ára akkor sem volt éppen irnoknak való és Pesten eléggé tájékozva lévén, minthogy két évig, 1843—44-ben, ott jártam iskolába a piaristáknál, megindultam szállást keresni. Unokatestvéremmel: Esterházy Istvánnal (a későbbi pozsonygyei főispánnal) béreltem két butorozott szobát a nemrég lebontott „párisi ház“ emeletén.

Mozgalmas élet volt Pesten. Az új éra új alakulatot adott úgy formában, mint lényegben a nemzeti életnek. De az úgynevezett forradalmi jelszó: „Szabadság, egyenlőség, testvériség“ hevítő és mozgó energiájának hatása csak a felszínen volt látható, még nem hatolt be egészen a nemzet lelkébe. Például a „szabadság“ inkább Pest éjjeli életében nyilvánult meg és érvényesült.

Főlesküdt táblai kanczellista lévén, jurátusnak képzeltem magamat, a mely rangnak minden egyenlőség mellett még mindig megvolt bizonyos nimbusza. Így vágtam neki a pesti forradalmi életnek. Jártam a kávéházakat, az egyenlőségi köröket, a hol föltett kalappal ütek és sétáltak az emberek; láttam és beszélni hallottam a márcziusi napok hőseit, köztük Petőfi Sándort is, a kivel azonban személyesen nem ismerkedtem meg, mert minden kiválósága mellett sem találtam őt rokonszenvesnek s vele szemben vonzalmat nem éreztem. Annál jobban vonzódtam Jókaihoz, a kivel meleg barátságot kötöttem.

Szorgalmasan látogattam az országgyűlési üléseket, melyekre — mint képviselői irnoknak — szabad bejárásom volt. Itt bő alkalmam nyílt tájékozódni az ország dolgairól és megismerni a nemzet nagyjait.

Étkezni sokszor eljártam az Emmerling-féle „István főherceg“-szállodába, mivel ott volt szállva édesapámnak testvérbátyja: Ester-

házy Mihály nejevel, a kiknek rendes ebédlőtársa volt a szintén az „István főherceg“-ben lakó Deák Ferencz igazságügyminiszter.

Politikáról sohasem beszélt, de egyébként igen kellemes társalgó volt Deák Ferencz. A beszélgetés német nyelven folyt, mivel Esterházy grófné — német asszonyi létére — csak keveset tudott magyarul.

Deák, az akkori viselet szerint, frakkban járt, éppen úgy, mint Brassai bácsi, a ki élete végéig megtartotta a frakk-öltözetet.

Azt, hogy Deák Ferencz frakkot viselt, azért említem, mert egyszer a hatvanas évek elején, mikor magyar divat volt, egy ebéd alatt Deáknak arra a reflexiójára, hogy ő nem igen viselt német öltözetet, bátor voltam megjegyezni, hogy láttam őt 1848-ban sötétkék frakkban, hosszú fehér mellénnyel és nanking-nadrágban.

Deák elgondolkozott, aztán így felelt :

— No igen, megesett.

— Úgy volt öltözve, erősítette az ebédnél jelenvolt Mikes János gróf; mert én a maga ilyen öltözetű képét egy taliántól, a ki a barátok kapujában képeket árult, megvettem és most is ott van Fenesen.

Akkori pesti jurátusi életemhez az is hozzátartozott, hogy sokat jártam a Nemzeti Színházba, melyet négy év előtti diákkoromból a személyzettel együtt már igen jól ismertem.

Mint diák ott voltam 1844-ben a tüneményes sikerű első magyar népszínmű: „A szökött katona“ bemutató előadásán. Gergelyt Lendvay Márton, az ezredesnét Laborfalvy Róza játszta. Szigligetinek ez az úttörő darabja, mely a mai napig megőrizte vonzóerejét, a színmű-pályázaton tudvalevőleg elbukott egy „Rózsa“ című pályanyertes darabbal szemben, a melynek már csupán ez a körülmény őrzi emlékét.

Ugyancsak 1844-ben jelenvoltam a „Hunyadi László“ dalmű első előadásán. A zenekart Erkel Ferencz dirigálta, Erzsébetet Schodelné énekelte. Az előadás folyamán felköltötte figyelmemet az a valóságos elragadtatás, melylyel a jobboldali proszczenium-páholyban ülő Petrichevich-Horváth Lázár, a „Honderü“ ismert nevű szerkesztője, tapsolta s éljenezte az opera egyes énekszámait. Horváth különben a fényes siker hatása alatt azt tervezte, hogy Párisba viszi Erkel dalművét, a mely terv azonban nem valósult meg.

Kedves epizód tanúja voltam 1843-ban a nemzeti színházban. „Az ördög naplójá“-t adták, melynek főszerepét: Robin de Bois-t az idősebb Lendvay Márton játszta, remekül. A második felvonás után roppant tapssal többször kihívták a művészt. Miután ismételt megjelenése után a függönyt lebocsátották és a nézőtérén csönd lett, a földszinten valaki hangosan monologizálni kezd és hallom, hogy egész grandezzaival így szól:

— Ha nem volnék nemes ember, mindjárt színész lennék!

Odanézek, hát látom, hogy egy faun-arcú magas, fekete fiatal ember, vállravezett köpenyeggel föláll, megfordul és kimegy a nézőtérrel.

A közönség, a mely hallotta a megjegyzést, kíváncsi volt, hogy ki ez a büszke hidalgó, de akkor nem tudhatták meg. Én azonban csakhamar megtudtam, hogy Bernát Gazsi volt, a későbbi híres humorista író. Ez volt Bernát Gazsi első nyilvános föllépése Pesten. Utóbb, a hatvanas években, jó barátságba jutottam vele és nem egyszer kért, hogy beszéljem el, hogyan debütált a pesti színházban.

Egressy Gábort, Szentpéteryt, Udvarhelyit, a két Lendvayt, Laborfalvy Rózát (a későbbi Jókainét), a többi nevezetes drámai művészeket és az egykorú jelesebb énekeseket, énekesnőket sokszor láttam játszani s legtöbbször személyes ismeretségben is voltam. Az énekesek közül Füredinek nemcsak énekhangja, de beszédhangja is csodaszép volt. Egyszer Bécsben meghallgattam egy operaelőadást. Előadás után a ruhatárhoz menvén, a tolongásban megpillantom magam előtt Füredit és több ember fején keresztül megszólítom. Ő hátrafordul és néhány hangos szóval üdvözl. De ez a pár szó is elég volt, hogy fölkelte a ruhájáért tolongó közönség figyelmét. „Wer ist das, wer ist das?“ faggattak a körülöttem levők s kértek, hogy szóljak még hozzá, hadd hallják megint ezt az aranycsengésű, édes, meleg hangot. Kénytelen voltam a kérésnek eleget tenni és fölöltőjükkel már nem törődő, hanem Füredi beszédhangjában gyönyörködő emberektől körülvéve beszélgettem pár perczig a tömegben a rendkívül szimpatikus, kiváló magyar művészszel.

1848-diki pesti időzésem alatt szemtanúja voltam annak az ismert katasztrófának, mely a lánczhid építésének befejezésekor történt és a hid megnyitását hosszabb időre késleltette.

A hid czölöpeire tizenegy láncz már fel volt húzva és egy késő délutánon a tizenkettődiknek felhúzása folyt a Duna közepén erre a célra felállított hajóhídról. A láncz majdnem fölért már a nagy tömzsig, melybe elhelyezendő volt, midőn rémülettel látta a lennebb levő rendes hajóhídon és a két parton összegyűlt közönség, hogy az óriási láncz előbb lassan lefelé süllyed és azután egyszerre odaomlik az alattalevő ideiglenes hajóhídra, ezt nyomban felborítva és szétrombolva. A csigában eltört egy lánczszem és ez okozta a katasztrófát. A láncz egyik vége ott maradt az oszlopon, de leszakadt vége iszonyú robajjal a Duna medrébe temetkezett.

Az ideiglenes hid roncsait a víz odasodorta a rendes hajóhídra, melyet nyomban keresztúlszakított s az ott álló emberek nagy része a Dunába esett. Mindenfelől hajók és csónakok siettek a szerencsétlenség színhelyére; sok embert sikerült kimenteni a hullámokból, de sokan oda is veszték.

Híre, kelt, hogy maga Széchenyi István gróf is azon a hajóhídon volt, melyről a lánczot fölrakták és ő is elpusztult az ott foglalkozó munkásokkal együtt. De ez a rémhír csakhamar valótlannak bizonyult és a közönség megtudta, hogy Széchenyi a budai oldalon a második pillérnél állott, várva, hogy az összekapcsolásnál az utolsó szöget beverjék.

E katasztrófa következtében a lánczhidat csak az év végén tehették járhatóvá.

*

A 48-as vívmányok (posztulátumok) törvénybe iktatása és e törvényeknek áprilisban történt szentesítése örömmel és megnyugvással töltötte el a nemzetet. De csakhamar felütötte hidra-fejét a reakció és minden hatalmában álló eszközzel elkezdte aknamunkáját — leginkább az oláhoknál és a szerbeknél — hogy leigázza a magyar nemzetet és Magyarországot Ausztria provinciájává süllyeszze.

De a nemzet pszihéjében már volt annyi fogékonyág; felismerte, hogy magyar nemzeti léte szabadságához van kötve. Ezért volt hatása azoknak a hazafi hévtől lángoló szónoklatoknak, melyekkel Kossuth Lajos a nemzetet szabadságának oltalmazására felhívta.

Ezeknek a hatása alatt nem tétováztam és elhatároztam, hogy beállok a szabadságharcsi magyar hadseregbe. Ekkor jött gróf Mikes Kelemen és gróf Bethlen Gergely nyomtatott felhívása, tudatva, hogy a Kolozsvárt felállítandó ugynevezett Kossuth-huszárezred szervezésére a toborzást megindították.

Ennek az ezrednek a hivatalos neve később 15-dik Mátyás-huszárezred volt.

Elhatározásom következtében az úti-tervvel foglalkoztam, hogy mielőbb hazatérjek. De volt egy akadály: a pecunia fogyatékosága, minthogy nem mertem princípálisomhoz folyamodni. Az akadályt azonban zseniálisan elhárítottam azzal, hogy csak Gyöngyösig fizettem ki a gyorskocsit, azzal a szándékkal, hogy onnan Heves községig pályázom. Ugyanis a hevesi gr. Haller-birtokban, melyben anyám is részes volt, egy öreg ügyvéd, Ternyey gazdálkodott. Onnan, tudtam jól, hogy tovább jutok,

Gyöngyösön délben leszállva a gyorskocsiról, öltözetem mutatta, hogy micsoda ifjú vagyok. Tudniillik a fejemen volt egy szürke czilinder, melléje tűzve egy trikolor-toll; a hátamon felleg-hajtó köpenyeg, akkori divat szerint; kezemben a jurátusi kard és a táskám, mely magában foglalta minden vagyonomat.

Pesten a „Fehér hajó“-fogadótól indultam volt útnak és ott kifizetve a gyorskocsit, még két forint maradt a zsebemben. Ezt Gyöngyösön arra használtam fel, hogy úri módon ebédeljek, ezzel is imponálva a vendéglősnek, hogy Hevesre eljuttasson. A mi különben könnyen ment, mikor Ternyey úr nevét említettem, hogy hozzámegyek.

Ebéd után a vendéglős befogatta csengő-bongó lovait egy bricskába és én maradék pénzemet borraivalóul a kocsisnak adván, nagy grandezzával felültem.

A borraivaló hatott, mert Hevesre nagyon gyorsan érkeztünk meg. A Haller-udvarba behajtván, a tornáczon az öreg Ternyeyt pillantottam meg.

Köszöntve őt, a ki nem ismert reám, első szavam az volt, diákul:

— Fizesse ki a fuvarost, mert nincs egy krajczárom se.

Ezután emlékeztettem arra, hogy ki vagyok, mert négy éve eltelt, hogy nem látott.

A fogadtatás igen szivélyes volt, már azért is, hogy Pestről jöttem, a mi akkor nagy dolog volt, a napihírek okán.

Letelepelve, első kérdése az volt:

— Hogy áll a világ Pesten?

Íjúi hévvel, de nem tódítva, beszéltem el az eseményeket és impresszióimat.

Késő estig tartottam szóval és újsággal, meghálálva a jó vacsorát, melyet egy figyelmes gazdasszony adott. Megkértem Terneyt, hogy küldjön el másnap reggel, szilágymegyei Nagyfaluba, Bánffy Albert sógoromhoz. De bizony, nem igen akarták elengedni a pesti vendéget. Alig tudtam másnap ebéd után szabadulni.

Búcsúzáskor Terney átadott nekem egy, az erdélyi gubernium által hitelesített plenipotenciát, mely őt a Hallerek részéről felhatalmazta a hevesi birtokok kezelésére. Azért adta át, mert erre többé szüksége nem volt. Ennek az okmányoknak később jó hasznát vettem.

Végre eléállott a fuvaros, egy nagy szekérrel, mely tele volt rakva akkor éró hevesi görög dinnyével és ennek a tetejébe kényelmes ülés csinálva. Festőileg nézhettem ki rajta, trikolor-tollas czilinderkalappal.

Meleg búcsut mondva elindultam. Estére Tiszafüredre értem, a hol meg is szálltam éjjelre. Itt keltem át a Tiszán.

Füredről korán reggel útra kelve, a híres Hortobágyra érkeztem. Az idő melegedvén — július hónap volt — délibábokban gyönyörködtem. Délelőtt elértük a sokat emlegetett hortobágyi csárdát, mely a Hortobágy folyón átvezető híd mellett van. A híd alatt víz nem volt.

Az állásba behajtatván, a csárda felé mentem, komondoroktól kísérve, melyeket czivilizált kinézésem visszatartott a támadástól.

A tornáczon megláttam a híres hortobágyi fogadóst, a ki ott ült pipázva és akinek alakját Kúthy Lajos a *Pesti Rejtelmekben* megörökítette.

A fogadosnak czivilizált kinézésem nem imponált, mert nem tartotta érdekesnek fölkelni és előmbe jönni.

Hozzámenve köszöntöttem és miután nagyon meleg volt, a borában pedig, mint itálban, nem bíztam, egy pohár tejet kértem, hozzátéve: ha van.

Kicsinylőleg reám néz és így felel.

— Vagy tizenkét tehenet fejtek.

Most ő szólít meg és kérdi, hogy honnan jövök?

Mikor azt feleltem, hogy Pestről, parancsolólag kiáltotta,

— Hozzanak tejet!

Felugrott és mindjárt a világ állását tudakolta.

Pesti újságaimat személyéhez mérten és csak a nekivalókat adtam elő.

Leültetett, terített asztalkát tétetett előmbe, puha kenyérrel és friss tejjel — és úgy hallgatta, a mit mesélek.

Hiába, a pesti újságnak, — annak itt is meg volt a hatása. Egyszer sűrű porfelhőt látok közeledni.

— Mi jön ott? kérdem.

— A ménesem. Lovat válogatok ki belőle, mert most Debreczenben a katonaságnál jól fizetik.

A csikósok a ménest az állás mellett levő karámba hajtották be. Aztán pányvával kifogták a kiszemelt lovat. Ez azonban nem volt újság előttem, mivel nálunk is így volt szokásban. Hanem a mit azután láttam, azt megbámultam.

A pányvára fogott lovat leteperték, mire aztán az egyik csikós keresztbe állott a földön heverő állat fölé és karikás ostorát meghogtatva, kiáltotta:

— Eresszék!

Ebben a pillanatban a lovat a nyűgeitől megszabadították s az állat felugrott, hátán a csikóssal.

A csikós nagyokat ütött rá, a ló felágaskodott, a karám kerítésén keresztülugrott és vitte a pusztának a csikósi, a ki folytonosan csépelte. Nyomában csak a por látszott.

Kevés idő telt el és egyszer látom, hogy jön vissza a csikós s a ló ámolyogva hozza a fékezőjét. A fogadós hozzám fordul s mondja:

— Meg van már szelidülve.

A hortobágyi csárdából Debreczennek tartottam. Odaérkezve, a kofák meglátták, hogy görögdinnye van a szekeren és rám támadtak, hogy adjam el nekik. Annyira ostromoltak, hogy alig tudtam dinnyéimet megmenteni és a „Fehér ló” vendéglőbe behajtatni.

Debreczen városát később, más alkalmakkal tanultam ismerni, különösen akkor, mikor ott országos dalverseny volt és a Kolozsvári Dalkör kivánságára, mint tiszteletbeli elnökük, Debreczenbe kísértem a dalárdát.

A debreczeni dalárda hálás volt Kolozsvár város iránt, mert az itteni versenyen előkelő díjat nyert és ezt az én kezemből kapta, mint a verseny elnökétől.

Az említett dalverseny alkalmából Debreczenben szives és fényes fogadtatásban részesültünk, nemcsak a közönség, de a hatóság részéről is.

Egyes polgárokhoz szállásolták el a Dalkör tagjait. Engem dr. Finály Henrikkel, a Kolozsvári Dalkör titkárával, egy tehetősczivishez szállásoltak, ahol magyar vendégszeretettel fogadtak.

Hogy a Kolozsvári Dalkör a város társadalmában milyen előkelő helyet foglalt el, abból látható, hogy egy egyetemi tanár volt a titkára. Jelességét a Dalkör alapítójának: Bogdán István kereskedőnek köszönhette.

Eljött a szüksége annak, hogy a titkár egy beadványt írjon

meg. Persze, írószert kértünk a házigazdánktól, de ilyesmi bizony nem volt a háznál.

— Milyen boldog ez a czivis, mondtam, hogy nincs szüksége írószerre.

A polgármester, mint honvédbajtársam is, szivességeivel tüntetett ki. Megmutatta a város nevezetességeit. Akkor lett Debreczen híres fogadója: a „Bika“ restaurálva, újból építve. Az épületet nézve, bevitt a polgármester a nagy redut-terembe, melyet akkor festettek. Széjjelnézek és kérdem:

— A teremnek csak ez az egy kijárása van-é, amelyen bejöttünk?

Körülnéz a polgármester és feleli:

— Bizony, csak ez... Hát egy idegennek kellett idejönnie, hogy ezt észrevegyük?

Meghívott a város hortobágyi birtokának megtekintésére. Elő is állott Debreczen híres ötös fogata, a nevezetes János parádés kocsisal.

Mikor beültünk, nézem, hogyan hajt? Ekkor mondta el a polgármester a következő esetet:

A honvédség föllállítása után József főherczeg, mint főparancsnok, körutat tett az országban. (Közbevetem: tudom, mert én is fogadtam Kolozsvárt.) Ajánlottam a főherczegnek a Hortobágy megnézését. Megízenem János kocsisnak, hogy a parádés szerszámot vegye elé. Mikor befog, azt kérdi:

— Kít viszek?

— József főherczeg főgenerálist.

Egész flegmával felel János.

— Vittem én már Kossuthot is!

Mikor végzett a befogással, morfondirozva előhajt a kocsis.

A lépcsőn lassan, meg-megállva s diskurálva jövünk le, ahogy szokott a főherczeg. Mikor leérünk s a kocsiába ülünk, még foly a diskurzus. János ekkor gondolja magában, mégis csak megnézem, hogy néz ki ez a főherczeg?

Hátratekint és megdöbbenve kapja vissza a fejét.

Megindulunk. A kapun kiérve, János kocsis ostort bont, olyant, amilyent tőle még nem láttam.

Megnéztük a Hortobágyot, mely nagyon érdekelte a főherczeget. Mikor visszajöttünk, kérdem Jánostól:

— Miért volt ez a nagy ostorbontás?

— Hogyne bontottam volna, mikor — makrapipa volt a szájában!

Ugyanis a főherczeg szivarszipkája makrapipa volt.

János kocsis arczképe megjelent két angol miss művésznőnek az útleírásában, melyet Magyarországról illusztrálva adtak ki. Ezekről a művésznőről és utazásukról majd később szólok.

Debreczenből megmentett görög dinnyéimmal elindultam, hogy krasznamegyei Nagyfaluba, báró Bánffy Albert sógoromhoz érjek.

Nagy csendesen el is érkeztem Széplakig, Krasznamegye végső községeig. De ott meg kellett hálnom, mert az idő nagyon előrehaladt.

A fogadó csak olyan falusi korcsma volt, tehát vendégszobával nem szolgálhattak.

Vacsorát rendeltem és mialatt azt a korcsmárosné elkészítette, legyeskedtem körülötte, a mit a korcsmáros nem jó szemmel nézett.

Vacsora után éjjeli nyugalomra a szekérállásba mentem, ahol a fuvaros dinnyéim mellett szénából jó puha ágyat vetett.

Táskámat a fejem alá tettem, a jurátus kardomat magam mellé. A csillagokra bámulva, rusztikus ágyamon hamar álomba merültem.

Egyszer arra ébredek, hogy egy törött falusi lámpával arczomba világítanak. Nézem, hogy mi az, hát látom, hogy vasvillás embe-
rekkel gyökök körülvéve.

Indulatosan felkiáltok:

— Mit akarnak?

A vezető kérdi:

— Van-e igazsága?

A kérdés meglepett, de eszembe jutott a Ternyey bácsi plenipotenciája. Elévettem a táskámat, kikotorásztam a plenipoten-
cziát és ezt kibontva, odanyújtom a vezérnek.

Meglátja a nagy guberniális pecsétet és azt mondja:

— Ez már igazság!

Visszavéve az igazságomat, kérdem:

— Hát éjnek idején becsületes embert miért bántanak?

Azt válaszolja a vezér, a ki a kisbíró volt, hogy a korcsmá-
ros jött a faluházához, jelentve, hogy egy tekergő ifjú van az
állásban. Nagyon gyanus személy, jó lesz, ha elfogják és reggelig
a községházánál tartják. Akkor majd a jegyző megvizsgálja, hogy
mi járatban van?

— Rendeletünk van, mondja a kisbíró, hogy ebben a zava-
ros időben tartsuk szemmel a kőborlókat. Az úrnak igazsága lévén,
bocsánatot kérek, hogy háborgattuk.

És a széplaki hermandad törött lámpásával eliavozott.

Ez az éjjeli intermezzo a korcsmáros othellói velleitásaiból
származott. Szeretett volna engem éjszakára eltávolítani.

Virradatkor befogatok és felköltöm a korcsmárost, jöjjön,
hogy fizessen és nyissa ki a kaput.

Az éjszakai intermezzót nem említve, a dinnyéim tetejére ka-
paszkodva, mikor a korcsmáros kinyitotta a kaput, mondom a
kocsisnak, hogy hajtson.

Ekkor odakiáltom a korcsmárosnak:

— Megyek Nagyfaluba, Bánffy Albert sógoromhoz, ő majd
megadatja magának, hogy az éjszaka meg akart csúfolni.

A korcsmáros ijedten szalad a kocsis után, folytonosan enge-
delmet kérve és rimánkodva, hogy ne szóljak br. Bánffy Albert-
nek. Hiszen nem tudta, hogy ki vagyok.

A kocsis mind jobban hajtott, a korcsmáros mind jobban futott, folytonosan kérve bocsánatomat, amíg intettem neki, hogy elég volt.

Nem álltam boszút rajta. A plenipotencia megmentett.

*

Nagyfaluban nem sokáig időztem sógoromnál, hanem — dinnyéimből nekik is juttatván — elindultam haza, Kolozsvárra.

Itt első dolgom volt szüleimnek bejelenteni szándékomat és engedélyüket kérni, hogy az alakítandó honvéd-huszárezredbe beállhassak.

Ezt szívesen megadták, a haza szabadságának védelméről lévén szó — és különben is családi erény lévén a hazafiság kultiválása.

Az Esterházy családnak sok fia küzdött és veszett el a hazáért. Nyitra megyei Vezekénynél áll egy emlék, mely ezt szintén dokumentálja és melyen négy Esterházy neve van megörökítve, kik a törökök ellen ott vívott csatában estek el. Rákóczi seregében négy Esterházy viselt generális rangot. Az utolsó közülök, aki Kassát csak hosszú védelem után adta át: János volt, a mi egyenes őstünk.

Az engedélyt megkapván, először is utánajártam, hogy hol történik a verbuválás. Az alakítandó honvéd-huszárezred szervezői gr. Mikes Kelemen ezredes és gr. Bethlen Gergely kapitány voltak; mint kormánybiztos Berzenczey László szerepelt.

A kommandó az ugynevezett czukorgyárban székelt, mely most javító-intézet. Megjegyzendő, hogy ez a ház ugyan czukorgyárnak épült volt, de ilyen célra sohasem szolgált.

Fölkeresve a kommandót, ott találtam az avató bizottságot is. Jelentkeztem, örömmel fogadtak. Anélkül, hogy megvizsgáltak volna, képesnek ítélték és bevettek. Önkéntes voltam, saját költségemen beszerzett lóval s felszereléssel és esküt tettem az alkotmányra. Szolgálati idő: ameddig a háború tart. Ezek voltak a föltételek.

Besoroztatván, elkezdődött a gyakorlat. Csak egy őrmester volt köztünk, a ki szolgált huszár volt és ennél fogva nagy tekintélyben állott előttünk. Közel a kaszárnyához, egy külsőmagyar-utczai polgárembernél szállásoltak el, pajtásonnal, br. Jósika Gézával (Jósika Miklós fiával) együtt.

A lovas csapat megalakítása érdekében a vezetőség nem mulasztotta el a hadkiegészítés akkori szokásos módjának, a verbunknak felhasználását sem. Ezen mi, fiatalok, kapva-kaptunk, hogy Kolozsvár utczáin mint verbunkosok végigtánczoljunk.

A kolozsvári cigánybandák egyikét, a nemrég elhunyt Pongrácz Lajos szintén Lajos nevű atyjáét, kiczitáltuk a kaszárnyába, hogy onnan keljünk verbunkos útunkra.

Férfias, szilaj kedvvel indultunk neki, a harsogó zene mellett, mert — mint már említettem — akkor trombitát is fújtak a cigánybandákban.

A verbunkos nóták, melyeket abban az időben énekeltek, dallamos magyar táncznóták voltak melyeket még az ötvenes-hatvanas években is kultiváltak; de most már alig hallok egyet-egyét közülök. Blaha Lujza hozot egyet divatba, — a „Ritka búza“ kezdetűt.

A verbunkos menet mindjárt a külvárosban szenzációt keltett. Bámulására kigyűltek a czopfos fiatal leányok, akikhez az oktató őrmesterünkől tanult verbunkos dalokat intéztük.

Emlékszem, hogy ezek egyike így hangzott:

Ide nézz, ne oda,
Itt az Isten anygala!

A belvárosba érvén, civilizált dalokat énekelünk, mert itt az ablakokból már kisasszonyok bámultak reánk.

Végigtánczolva a piacot, hazatértünk, nem kis eredménnyel, mert a verbunk igen jó mód volt a fiatalságot fölbuzdítani és alkalmat nyújtani, hogy könnyen beállhasson a magyar hadseregbe.

Az alku megkötése parolából és süvegcsereből állott, mely utóbbi a kaszárnyáig tartott.

Az ezred szervezése gyorsan ment, mivel vidékről is sokan jelentkeztek, lovastól, fegyverestől.

Folyt a tanítás, míg elkövetkezett az első harczi expedíció.

Közben haladt az oláh lázadás előkészítése a hirhedt (mint emlékirataiban gr. Teleki Sándor ezredes nevezi: „komisz“) Urbán naszódi ezredes vezetése alatt s mahinációival.

Az első dolog volt, hogy légióba osztották az oláh falvakat, mindenik élére tribunt állítván.

A hatóságnak jelentették, hogy a Mezőségen — közel Kolozsvárhoz — is megindult a szervezés és két tribun: Baternay és Simon nevű, Báréban tartózkodik.

Az elfogatási parancs ki lett adva s végrehajtásával Biró Pál szolgabíró bízta meg, segítségül melléje rendelvén bizonyos számú gyalogságon kívül, két szakasz huszárt, gr. Bethlen Gergely kapitány vezetése alatt.

Délután 5 órára rendeltek ki minket, huszárokat, a nagy kaszárnyához. Már volt bennünk annyi katonai fegyelem, hogy nem kérdeztük: miért és hová?

Csúnya, esős, sötét időben indultunk útnak.

Elől egy szakasz huszár, utána szekeren a szolgabíró s még néhány szekeren honvédgyalogság; utóvédnek a második szakasz.

Igy mentünk egész éjjel, olyan esőben és sötétben, hogy az előttünk haladó ló farát nem láttuk. Ha nem lett volna egy jó kalauzunk (örmény fogadós a vidékről), ki elől menve, az út mutatta, bizony eltévedtünk volna.

Virradatkor egy völgykatlanhoz értünk, melynek fenekén Bára feküdt.

Bethlen Gergely gyorsan kétfelől a hegyoldalokon körülvette a falút, hogy senkise menekülhessen. A szekerek egy kúria elé hajtottak és a szolgabíró honvédeivel gyorsan leszállván, bement a házba, hol a két tribunt még ágyban találta és elfogta.

Megindultunk velük visszafelé, de a szomszéd községekben már megtörtént a harangok félrevereése. Az oláhok (a fiatalját akkor *vankuj*-nak hívtuk) a hegyormokon mindenütt gyülekeztek. Az ormokon s az úton követtek minket majdnem Apahidáig. Mikor nagyon ordítottak s mintegy támadni készültek, akkor egy-egy szakaszunk megfordult és feléjük vágatott. Erre persze nagy visszafordulás volt.

Kolozsvárra érkezve, a külvárosban gyorsan híre terjedt, hogy két tribunt fogtunk el és itt hozzuk.

Ordítózva kiáltották:

— Agyon kell ütni!

Kisértek minket a belsőfarkas-utczai megyeházáig. Alig tudtuk kardlapozással megmenteni a két tribunt a nép dühétől. Kardlapozva a támadókat, bekisértük a foglyokat a megyeházra, melynek kapuját nyomban bezárták.

Statárium volt kihirdetve és rögtönítélő bíróság működött. Ezért a két foglyot az akkori törvények szerint fedél alá vinni és így börtönbe csukni nem lehetett, mert ha ez megtörténik, akkor rendes bíróság elé kellett volna állítani a vádlottakat.

Tehát a megyeház udvarán helyezték el meglánczolva a két tribunt.

A rögtönítélő bizottság összeült. A statárium lázítás és lázadás ellen lévén kihirdetve, a két delikvensnél lefoglalt iratok elég bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy ez a bűn terheli őket, mert az oláh fölkelés előkészítésére légiók alakítását tervezték. El is lettek itélve, kötél általi halálra.

Reggel kaptuk a parancsot, kirukkolni és a vesztőhelyre kísérni az elítélteket.

Szomorú menet volt, A hostátiak átkozódásától kísérve, kiértünk a vesztőhelyre, mely Szamosfalván túl volt, az országúttól jobbra, ahol már készen állottak a bitófák.

Mi, huszárok, karrét alkotunk körülöttük, amelybe a delikvenseket szekerek behozták. Egy cigányhóhér — nagyon is hóhéros kinézésű — fogadta őket segédjeivel.

Elsőnek, úgy tetszik, Simont végezték ki, nem éppen épületes módon, mert mi irtózva néztük a juszifikációt. Másodiknak Baternayval, már gyakorlottabb módon végzett a hóhér.

A szegény ördögök, az akkori akasztási divat szerint, napokig függtek a bitófán.

Hogy már októberben felütötte fejét a lázadás, még pedig első sorban a Besztercze vidékén lakó nemesség elpusztítására, — bizonyítja a következő epizód, mely abból az időből való és nöm: gróf Bethlen Paulina elmondása után közlöm.⁵

Én az anyámmal — így szól a grófné elbeszélése — 1848 október 18 án éjjel menekültem Szent-Jakabról, ahol mostoha atyámnak, Kendeffy Lajosnak birtoka volt.

Hetekkel azelőtt folyt már a beszéd, hogy egy gránicerőbester (*Urbán* nevezetű) magához hivatja a falvakból az oláh földmiveseket, hogy megeskettesse őket a királyhoz való hűségre. Urbán azonban nem ezt tette, hanem a magyarok elpusztítására izgatta a népet. Minthogy ennek is híre kelt, sokan a magyar földbirtokosok közül beköltöztek a közelfekvő városokba.

Anyámmal és mostohaatyámmal a fennebb említett napon — egy vasárnapon — a Szent-Jakabtól félórányira fekvő Kerlésen (a Vörösmarty által megénekelt *Cserhalmon*) voltunk látogatóban, nagyatyámnál, gróf Bethlen Lajosnál, a ki szép olasz stílusban épült villában lakott, nagy kertész és minden művészetet pártoló ember volt. A kerlési kertet valódi paradicsommá alakította át. A kertbe bevezette a Sajó folyót; volt ott szökökút, kis szigetek, melyeket gyönyörű mitológiai szobrok díszítettek. Egyik szigeten Diána márványból vésett szobra. Ott volt továbbá a sziklába vágott nagy kripta, a három Párka márványszobrával. A szikla síma falán számos bevésett név, a híres kerlési kert látogatóinak neve.

Minden vasárnap át szoktunk rándulni Kerlésre, azért voltunk ott ama végzetes napon is. Enyéim a fenyegető veszedelemről beszéltek és elhatározták, hogy már most mi is csomagolni fogunk és városba költözünk.

Hanem ez a terv, fájdalom, meglehetősen későn fogamzott meg szüleim agyában.

Este szép holdvilágnál tértünk haza Szent-Jakabra, de már izgatottan. Izgalmunkat tetézte az, hogy az országúton — holott, mint említettem, csak félórányira laktunk Kerléstől — oláh és szász földmivesekből álló több rendbeli csapattal találkoztunk, a kik megállítván kocsinkat, kérdezték, hogy honnan jövünk?

Mostohaatyám, megőrizvén nyugalma, az ilyen kérdésekre következetesen ezt felelte:

— Gye la Urbán! (Urbántól jövünk.)

A kérdezősködők ezzel megelégedve, tovább engedték kocsinkat.

⁵ Az itt következő részletet gr. Esterházy Kálmánné öngyméltóságának egy 1911-ben írott följegyzéséből másoltam, kiegészítvén az epizód elbeszélését néhány adattal, melyeket a kegyelmes asszony — ennek az emlékiratnak tollbamondása idején — élőszóval volt szives elmondani. Még csak annyit kell itt megjegyezni, hogy gr. Esterházy Kálmánné gr. Bethlen Pálnak első nejétől, gr. Bethlen Máriától született leánya. Anyja utóbb Kendeffy Lajoshoz ment férjhez.

Hazaérkezve csodálkoztunk, hogy sem otthon maradt tanítóm, sem a férficselédek közül senkisésem jön előnkbe. Csak egy kis szobaleány nyitott ajtót, mondván, hogy már délután óta nincsen senki a háznál.

Vasárnap lévén, mi csak arra gondoltunk, hogy a tanító látogatóban van, a cselédek pedig mulatnak valahol. (A nevelőnőm, szerencséjére, több hónapi szabadságra ment.)

Alig értünk haza, a kis verandáról egyszer csak látjuk, hogy a falu népe beözönlik udvarunkra.

Mostohaatyám fegyvert ragad és reánk kiált:

— Meneküljetek . . . itt a parasztnép!

Ekkor tudtuk meg, hogy a tanítót és férficselédeket már elfogták és az iskola egyik szobájában elzárva tartják.

A tömegből rászólnak mostohaatyámra, hogy adja meg magát és ne löjjön — mire ő csak a levegőbe lőtt.

Anyám engem kézen ragadva, a kerten keresztül a közeli erdőnek szaladtunk és onnan tüskön-bokron, hegyen-völgyön át háromnegyed óra alatt Lekenczére érkeztünk, ahol egy Eisel nevű ismerős cheveauxlégers-kapitány volt állomáson, a ki már régebben mondotta nekünk, ha baj van, jöjjenek hozzám!

Alig kopogtattuk meg a kapitány ablakát, már odaérkezett két nyomunkban jött oláh, biztatva minket, hogy csak térjünk vissza, mert nem lesz semmi bántódásunk.

A kapitány ajtót nyitva nekünk, összeszidta és elkergette az oláhokat, minket pedig bekísért szobájába. Engem rögtön lefektettek. Csupa sár volt a ruhám, a hajam is tele bojtortjással, gazzal, mivel futásközben nehányszor elestem a sikos talajon. . . . Rémitő éjszaka volt!

Nem tudtuk, hogy látjuk-e még valaha és életben mostohaatyámat!

A jó kapitány nyomban lóra ültetett tizenkét svalizsért és átküldte őket Szent-Jakabra, mostohaatyám kiszabadítására.

Az ottani nép, megpillantva a katonákat, rögtön szabadonbocsátotta az összes elfogottakat. Mostohaatyám a katonák fedezete alatt fölment udvarunkba, magához vette pénzét, befogatott és a tanítóval együtt Lekenczére jött.

Nagy szerencse volt, hogy a föllázított nép akkor még nem tudott Urbán szigorú parancsáról, mely szerint a népre — akármit csinál — löni nem szabad.

Lekenczén egész éjjelen keresztül nagy volt a sürgés-forgás, mert folytonosan gyűltek oda más falvakból is az emberek. A kapitány ablakai alatt mindegyre kiabálták „Ausliefern die Magyaren!“ — s más efféléket.

— Minél előbb el kell menniök innen! mondotta a kapitány, aki maga is meg volt ijedve. Két falu lakossága már itt van és csakhamar nagyobb tömeg is gyűlhet össze. Tehát tovább kell menekülniök Fűzes, Szamosújvár felé. Én majd elkísértetem.

Másnap este tíz órakor előállott egy parasztszekér, melyen

én és anyám bekötött fejjel, mostohaatyám és a tanító katonaköpenyegben foglaltunk helyet. Őt svalizsér kísérte e szekerekkel. Több oláh községen haladtunk keresztül, mindeniknél őrüzek égtek és mindenütt megállított a lázadók őrsege, azzal a kérdéssel, hogy: honnan jövünk, hova megyünk? A válasz vagy az volt, hogy Urbántól jövünk, vagy az, hogy hozzámegyünk. És ez elég volt ahhoz, hogy bántatlanul tovább bocsássanak.

Reggel felé megérkeztünk Füzesre, mely már magyar község. Innen a katonák visszatértek Lekenczére és mi délelőtt 10 óra tájt további feltartóztatás nélkül eljutottunk Szamosújvárra, ahol mintegy ötven fogatból álló szekértáborral találunk, mind tele menekülőkkel, magyar úri családokkal. Ezekkel együtt vonultunk be Kolozsvárra. Itt a város végén az önkéntesek csapata várt minket.

Kolozsvárhoz közeledve, a Gondviselés különös kegyelméből elkerültünk egy nagy veszedelmet. Ugyanis Zsuk és Apahida között éppen félórával előbb ment keresztül útközlő Moga bandája, mielőtt mi odaértünk volna.

Kolozsvárt halloittuk, hogy szegény nagyatyámat, Bethlen Lajost, félhalva húrczolták Kerlésről Szászrégenbe, Urbánhoz. Húsz sebtől vérzett! Kerlésen több falu népe verődőven össze, az ottani lakosok már nem tudták megvédeni kegyes öreg földesurokat, jóltevőjüket!

Nagyapám erős szervezete kibírta a súlyos szenvedéseket, pár hónap múlva felgyógyult és nemzetőrnek is beállott. Az akkori borzasztó események után még huszonegy évig élt.

A szép Kerlést azonban rejtett pusztulás érte. Igazi vandallizmussal tettek ott tönkre mindent, a mi csak szétrombolható volt.

Nagyatyámnak egy nemes cselekedetét kell még fölemlítenem.

Midőn a magyar hadsereg bevonult Beszterczére — ahol nagyatyám még ágybanfekvő beteg volt — rokonunk, Bethlen Gergely ki akart küldeni Kerlésre egy század huszárt, Esterházy Kálmán hadnagy (későbbi férjem) parancsnoksága alatt, hogy felgyűjtsák a falut, megtorlásául a büntettnék, hogy ennyire megkínózták jóltevőjüket, a ki egyéb töméntelen jótéteményen kívül csak kevéssel azelőtt saját költségén építtetett a saját kertjében luteránus templomot a kerlési százak számára.

A nemeslelkű öreg úr, értesülvén Bethlen Gergely szándékáról, rögtön odaient hozzá, hogy ő a leghatározottabban tiltakozik a büntetés végrehajtása ellen. És ezzel az erélyes közbelépésével meg is mentette a falut az elpusztítástól.

Nátunk, Szent-Jakabon is mindent feldúltak, felprédáltak a lázadók. Csak hónapok múltán tudtunk visszaszerezni egy-egy elrabolt tárgyat, melynek vagy rejtekhelyére akadtunk rá, vagy pénzen vásároltunk vissza.⁶

⁶ Itt véget ér a kegyelmes asszony elbeszélése és megint Esterházy Kálmán gróf veszi át a szót.

Elkövetkezett számunkra a második hadi expedíció.

Kapitányunk, Bethlen Gergely, a tanultabb legénységből összeállított egy félszázadot s elindultunk Torda felé. Velünk jött a 11-ik zászlóalj egy osztaga. Tordán megháltunk s másnap Kocsárdra mentünk. Mi — a legénység — ott tudtuk meg, hogy a Maroson túl, Nagylak mögött, egy oláh táborat kell szétvernünk.

Erre a dispoziciók meg lettek téve. A gyalogság, a középén, kompokon volt áthajózandó; mi — kolozsvári huszárok — *hatvanan* a jobbszárnyat képeztük, a balszárny egy szakasz székeley huszárból állott, Csulak hadnagy kommandója alatt.

Az elrendezés után kapitányunk nekivágott a Marosnak és átvitt minket. A túlsó partra érve, rögtön fel a hegyre indultunk. Elővédben ment az őrmesterünk, illő kísérettel.

Mikor az őrmester a hegy ormára ért és ott bozótos erdőt talált, visszafordult s jelentette a kapitánynak:

— Ilyen helyen lovasság nem jár.

Bethlen Gergely erre elkaromkodja magát és az őrmestert hátrakergeti:

— Majd holnap főbelövetem!

Aztán reám kiált:

— Esterházy, vezesd az avantgárdot!

Én legényeimmel felugratok az oromra és onnan a fákon keresztül látom, hogy a völgyben az oláh tábor már csatarendbe sorakozik, velünk harcra szállani.

Jelentem a kapitánynak, hogy mit láttam.

Fellovagol és szemügyre veszi az ellenség csatarendjét.

Megindulunk. Az erdőből kiérve, a lejtőn már tisztásra jövünk.

Ott Bethlen Gergely egy sorba állítja hatvan huszárját, megfúvatja attakra a trombitát és ezzel veszettül nekirohanunk az odalenn levő tábor centrumának, vágva-szúrva, a ki kardunk elé került. Rövid idő alatt szétvertük az egész táborat. Menekültek, amerre csak lehetett.

A mintegy négyezer főnyi oláh táborat szétvervén, az egyes menekülő csoportokat üldözőbe vettük. Egy ilyen csoporthoz érve, láttam, hogy egy fejszés fölkelő hogyan parirozza Tholdy Lajos bajtársamnak (az utolsó Tholdy grófnak) a vágását, ezzel eltörve a gróf jobbkarját. A ló is ágaskodott és a gróf megingott a nyergében. Ekkor az oláh magasra emelte fejszójét, hogy Tholdyt letüsse a lováról. Abban a pillanatban értem oda, midőn a fejsze már föl volt emelve. Jobbkezemben kétszövű pisztoly, melynek egyik csöve ki volt löve. Oly szerencsés voltam, hogy lovamat hirtelen megrántva, pisztolyomat az oláhra szegezhettem s a támadót lelőttem, mielőtt sújthatott volna, megmentve ezzel Tholdy életét.

A csata végének volt egy kedves epizódja. Látunk viaskodni egy oláhval egy huszárt, — a fiatal br. Huszár Károly önkéntes bajtársunkat. Mire odaértünk, már levágta az oláhot, lova felágaskodott, az oláhra esett s ő maga lebukott a lóról. Ekkor odajön

Károly testvérbátyja: br. Huszár Sándor (a későbbi színházi intendant) és látva a történeteket, azt mondja:

— Né, Károly itt is tuletroát csinált!

Károly ugyanis kedvvel s jól játszta az akkor nagyban divatos tarokkot.

Meggyőződve, hogy bajtársunkat baj nem érte, jót neveltünk e kviprokvón.

Azt az epizódot is el kell mondanom, hogy még a roham előtt, mikor a hegytetőre értünk, Bethlen Gergely észreveszi, hogy két szekér — rajta kaputos emberekkel — vágtatva menekül a táborból. Ráparancsol Jékey Lajosra (a ki belsőszolnoki idősebb táblabíró volt s mint önkéntes fegyverestől állott be), hogy menjen a szekerek után és fogja el a rajtuk ülőket. Azt még láttuk, hogy Jékey néhány huszárral árkon-bokron keresztül lerohan a hegyről.

Mikor már vége volt a csatának és összegyülekeztünk, hogy visszatérjünk Kocsárdra, — akkor érkezett Jékey és egyszerűen ennyit jelent Bethlennek:

— A gerendi oláh pap megszűnt élni!

Később aztán kérdeztük tőle:

— Mi és hogyan volt?

Elmondotta, hogy utolérte a szekereket. Nem akartak megállni. Lekaszabolták a menekülőket, ő maga is levágta az egyiket. Azután tudta meg, hogy ez a gerendi oláh pap volt.

Napok mulva Nagyenyeden megjelenik a gyéresi járás szolgabírája és előttem jelenti Bethlen Gergelynek, hogy a nagylaki harcmezőt megtisztította, a halottakat eltemette és a sebesülteket Tordára a közkórházba szállította. Köztük van a megvagdalt gerendi pap is.

Én kételkedve mondom a szolgabírónak:

— Hiszen a gerendi oláh pap megszűnt élni!

— Dehogyan szűnt!

Találva Jékey bajtársamat, újságolom neki, hogy a gerendi pap él.

— Lehetetlen! felel Jékey, teljes meggyőződéssel.

— Menj, látogasd meg a tordai kórházban. A szolgabíró mondta, hogy ott van.

Fel is kereste a szolgabírót, hogy utánajárjon a dolognak.

Öreg bajtársunktól aztán sokszor kérdeztük:

— Mi van a gerendi pappal?

A szabadságharc után Bethlenen keresztülútazva, találkoztam az öreg Jékeyvel, a kinek ott kúriája volt.

Meghallotta, hogy Bethlenben vagyok, mint özvegy gr. Bethlen Ferenczné vendége. Átjön látogatásomra, de mikor az ajtón belép, újját ajkaira teszi, a mi azt jelentette, hogy a gerendi papot ne emlegessem.

Mire a nagylaki csata végeztével visszaérkeztünk Kocsárdra,

már jó este volt. Beszállásoltuk magunkat és abban a naiv hiedelemben voltunk, hogy egy ilyen csata után vacsorával várnak minket. De bizony ennivaló nem volt, hanem annál több bor, mivel bortermő vidéken voltunk. De étel nélkül az ital nem igen csúszott. Hamar lepihentünk.

A vacsora elmaradását nagy méltatlankodással fogadtuk. Azonban ez intő példáiul szolgált, hogy máskor mi gondoskodjunk magunkról. A mit aztán nem is mulasztottunk el.

A nagylaki csata emléke, a hatvan huszár dicsérete, meg van örökítve az akkori képviselőház egyik ülésének jegyzőkönyvében. Ez a dicséret a hivatalos lapban is megjelent és onnan értesültünk, hogy érdemes munkát végeztünk; midőn a nagylaki táborn szétvertük.

*

Kocsárdról, re bene gesta, Nagyenyedre irányítottak, mert Enyedet is egy Szentkirály mellett összegyűlt oláh tábor fenyegette. Nagyenyeden megszállva és éjjeli előrsöket állítva, a kik meglepetésszerű támadásoktól megóvtak, másnap reggel Szentkirálynak indultunk. Ott is a Maroson kellett átgázolni.

A gyalogság kompokon ment keresztül, de már nagyobb tömegben, mint a nagylaki expedíciónál.

Szentkirályon túl az oláh táborn egyszerre támadtuk a gyalogsággal. Gyorsan végződött a szétverés, úgy, hogy korán déelőtt már ismét Nagyenyeden voltunk.

Ebédnél kapom a Ziegler trombitás által kézbesített parancsot, hogy egynehány legénynyel menjek a református templomhoz és álljak ott készen.

Ezt pontosan megtéve, vártam a templom mellett a további rendeletet.

Nemsokára jött Bethlen Gergely kapitányunk, az akkori alsófehérmegyei főispán és kormánybiztos, br. Kemény István társaságában. Rögtön elindulván, útközben közli velem Bethlen, hogy megyünk kikémlelni, vajjon a szétvert oláh tábor egyes részei nem gyülekeznek-e valahol a környéken?

Kemény István, a ki nagyon jól ismerte azt a vidéket, föl vitt minket egyes magaslatokra. Onnan szétnézve, nem vettünk észre semmi mozgolódást. Körülte nem volt más, mint nagy csöndesség.

Már esteledett, mikor a mély csöndben visszaindultunk. Útunkba esett a reggeli csatátér, mely tele volt szétszórtan fekvő halottakkal.

Lovaink néhol majdnem keresztülbotorkáltak a hullákon. Egy ilyen megtorpanásnál mondja nekem Bethlen Gergely:

— Na, látod, ezek itt fekszenek, elpusztítva. Én egyszer véletlenül lőttem meg egy embert és ezért furdal a lelkiismeret. Itt most ez az érzés nem bánt.

Nem kellett nekem elmondania esetét, melyet emlegetett, mert én azt ismertem.

Ugyanis a negyvenes évek elején — családi kényes viszály-

kodás következtében gr. Bethlen Gergely pisztolypárbajt vívott gr. Teleki Lajossal, a ki híres pisztolylövő volt.

A párbaj Kolozsvár közelében, egy erdőben történt.

Kimérve a terrénomot, szembeállították egymással a párbajozókat. Teleki, ahogy kezébe kapta a pisztolyt, jól célba vette Bethlent. Lőtt és meg is találta ellenfelét, kinek baltüdejét lőtte keresztül.

Bethlen balkezevel sebéhez kap és lehanyatlik. Esésközben elűti pisztolyát és éppen fejbe találja Telekit, a ki holtan előrebukott.

Erre az esetre célzott Bethlen, midőn mondta, hogy véletlenül agyonlőtt egy embert és ezért furdalta a lelkiismeret . . .

Itt vége szakadt az emlékirat tollbmondásának.

Mint ahogy Jósika Miklós báró majdnem halála napjáig írta befejezetlenül reánk maradt „Emlékirat“-át, — úgy diktálta majdnem a halál küszöbéig élményeit Esterházy Kálmán gróf.

Sajnos, hogy még 1848/9-diki élményeinek elbeszélésével sem végezhetett. Ez annál sajnósbab, mert Nagyszeben balsikerű első ostromáig, amelynél karját veszítette, résztvett Bem oldalán Erdély dicsőséges visszafoglalásának számos fegyvertényében. — Dolgokról, emberekről töméntelen mondanivalója volt, az erdélyi hadjáratokra vonatkozó adatok egész kincshalmazát vitte magával sírjába.

Azt, hogy Esterházy Kálmán gróf milyenek látta, milyenek érezte és értékelte szabadságharcunkat, megkapóan világítja meg előbb említett 1909-diki ünnepi beszédének néhány sora, melyeket — szintűgy végrendeletszerűen — a nemzet ifjúságához, a haza reményeihez intéz, így szólván:

„ . . . Ha édes hazánk földjének színéről mi is (a régi honvédek) eltűnünk, fejfánk on ott lesz: „Volt — 1848-ban.“ Ez azt jelenti hogy akik alatta porladoznak, egykor hazájuk szabadságáért, nemzetük fenmaradásáért küzdöttek; ők is, mint elődeik, az ezer éven át kialakult nemzeti lélektől megszállva, hű bajnokai voltak a hazának. Hő óhajunk, hogy ez emlékezés, mint hagyomány, szálljon nemzedékről nemzedékre és a nemzet fiai legyenek nálunknál tudásban nagyobbak, akaratban erősebbek, lelkesedésben, hazaszeretben hasonlók; készek a hazáért tenni és küzdeni hogy leheszen *szabad nemzet szabad hazában!* . . .“

Az emlékirat töredéknek maradt. Olyan töredéknek, mely egy nyolczvanhat éves életnek alig háromnegyed éve eseményeiről számol be.

Három korszaknak, a szabadságharcz, a nemzeti elnyomatás és az újjabbkori alkotmányosság korszakának politikai, közművelődési, közgazdasági s társadalmi evolúcióiban vitt Esterházy Kálmán gróf jelentékeny szerepet. Sok mindennek volt közvetlen szemtanúja vagy éppen részese, a mit kivüle csak kevesen láthattak és amiről az övéhez hasonló éles megfigyelő képességgel, szintiszta tárgyilagossággal s helyes ítélettel — még sokkal kevesebben adhattak vagy adhatnának számot.

A mit e három korszak alatt a közélet terén s magánéletében látott, tapasztalt és átélt, ez lett volna anyaga a több kötetre tervezett emlékiratnak, melyben bevezetésül, szó lett volna arról is, hogy az Esterházy-nemzetségnek az az ága, melyből ő sarjadt, miként vert gyökeret Erdélyben.

Hogy aztán mindez milyen formában, milyen világos, színes, egyenesen elbájoló előadásban került volna a közönség elé, azt sejteni lehet az alább közölt töredékből is. Csakis sejteni. Mert hiszen nem szabad elfelejteni, hogy az elevenen, kedvesen elmondott eseteknek, epizódoknak ez a sorozata voltaképp csak *első fogalmazvány* (hozzá még: egy halálosan beteg és sírja szélén álló férfiú első fogalmazványa), melyet szerzőjük még mindenestre átnézett és itt-ott esetleg átformált volna.⁷ — Milyen igazi ékessége lett volna memoár-irodalmunknak s egyszersmind milyen gazdag kortörténeti forrás ez az emlékirat, ha teljesen befejezetten s gondosan kigondozva marad hátra, Esterházy Kálmán gróf élete s pályafutása írott emlékeül! . . .

De hát efölött már hiába panaszkodunk! Az emlékiratból mindössze néhány heten belül tollbamondott töredéket hagyhatott reánk. Hanem azért életének még sok más érdekes eseményét, epizódját ismeri — többnyire az ő elbeszélése alapján — kortársainak, tisztelőinek nagy serege. Ezeknek az adatoknak összegyűjtése, megőrzése vagy közreadása nemcsak kegyeletes kötelesség, de szolgálatot teszünk ezzel a kortörténeti irodalomnak is. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudtommal, köszönettel fogad és megőrizz minden adatot, mely elhunyt elnökének életére, pályafutására vonatkozik.

(Kölozsvár.)

Hegyesy Vilmos.

⁷ Diktátumából Esterházy Kálmán gróf egyetlenegy mondatot sem látott kéziratban és nem is olvastatott föl jegyzeteimből semmit. Ugy maradt hátra és ugy kerül most nyilvánosságra az egész ahogy először eimondotta.